

Slovenská historiografia a československé dejiny v rokoch 1918 – 1968

ADAM HUDEK

Koncepcia československých dejín v jej rôznych obmenách mala bezpochyby dôležitý formujúci vplyv na vývoj slovenského národného príbehu. Pojem národný príbeh, jeho anglický ekvivalent „master narrative“ a termín marxistickej historiografie „národné dejiny“ predstavujú výrazy označujúce dominantný, väčšinou všeobecne akceptovaný opis dejín národa.

Myšlienky a diskusie o existencii nejakej formy spoločných československých dejín sú neoddeliteľnou súčasťou formovania slovenského národného príbehu už od jeho počiatkov. V tejto diskusii boli vždy prepletené názory čisto vedecké spolu s ideologickými, politickými, nacionálnymi, ale aj celkom racionálnymi záujmami vládnej moci, rôznych záujmových skupín ale aj jednotlivcov. V rokoch 1918 – 1968 prešli rôzne konštrukcie slovenských a českých dejín viacerými fázami približovania, spájania a oddeľovania. K problematike týchto vzťahov prebiehali diskusie, hľadali sa ideologické, dogmatické aj vedecké zdôvodnenia pre aj proti konceptom samostatného slovenského alebo československého národného príbehu. V tomto období sa vystriedalo viacero politických režimov, každý s vlastnou predstavou, akú podobu by mal mať oficiálny výklad dejín.

Prvá republika a koncept jednotných československých dejín

Zatiaľ čo pred rokom 1918 boli teórie o jednotných československých dejinách viac-menej akademickými diskusiami obmedzenými len na úzku vrstvu slovenských vzdelancov, vznik Československa znamenal zásadný prelom. Spoločný československý národný príbeh sa stal súčasťou zdôvodnenia vzniku a existencie nového štátu, ktorý si začal vytvárať vlastnú verziu

národných dejín. Táto nová konštrukcia mala pomôcť dokázať, že Československo nie je umelým zlepencom dvoch národov, ale celkom prirodzeným vyvrcholením historického vývoja jedného, na dlhý čas rozdeleného národa.

Väčšina českých historikov zaoberajúcich sa Slovenskom pracovala s predpokladom, že v dejinách Čechov a Slovákov je toľko spoločných bodov a vzájomného ovplyvňovania, že je legitímne hovoriť o jednotných dejinách. Profesor československých dejín na Univerzite Komenského Václav Chaloupecký na základe porovnania vývoja reči, kultúrneho a územného vývoja Čechov a Slovákov zastával názor o existencii dejín československého národa, ktorých obsahom je postupný vývoj a integrácia v celok a jednotu. Aj keď tento názor presne kopíroval potreby štátnej filozofie, nie je možné jednoducho ho charakterizovať ako čisto účelový ideologický konštrukt. Je nepochybné, že Chaloupecký tu prezentoval svoje vnútorné presvedčenie a podložil ho serióznou výskumnou prácou. V tomto ohľade sa líšil napríklad od slovenského historika Branislava Varsika, o ktorom je možné povedať, že k myšlienke československých dejín sa prihlásil z racionálnych dôvodov – jednoducho sa pridal k väčšinovému a preferovanému názoru. Umelo a účelovo pôsobí aj jeho predstava, ako by zo slovenskej strany mali byť spoločné dejiny konštruované. V štúdiu *O jednotnosti československých dejín*¹ navrhoval z uhorských dejín selektívne vybrať a zdôrazniť všetky prieniky českého a slovenského národného príbehu. Tieto obdobia a udalosti sa následne mali stať kľúčovými bodmi nových československých dejín. Je príznačné, že po rozpade prvej republiky sa už Varsik svojimi návrhmi nezaoberal a vo svojej ďalšej práci ich nepoužil.

Konštrukcii československých dejín nahrával takmer výlučne tradičný, „rankeovský“ náhľad na dejiny, preferovaný väčšinou československých historikov. Dejepisectvo z tohto pohľadu predstavovali takmer výlučne politické dejiny štátov a národov, ktoré mali vlastnú národnoštátnu tradíciu. Napríklad významný český historik a politik Kamil Krofta práve skutočnosť, že Slováci takúto tradíciu nemali, považoval za vážnu prekážku pre pokusy vytvoriť samostatné slovenské dejiny, pretože ich hlavným obsahom by podľa neho mohol byť len slovenský kultúrny život. Podľa tohoto „hegeliánskeho“ pohľadu nemal národ bez vlastného štátu vlastnú históriu v pravom zmysle slova a ani neprispieval k tvorbe svetových dejín. Jednou z úloh konštrukcie československých dejín bolo Slovákom národnoštátnu tradíciu vytvoriť vyhlásením Čechov a Slovákov za jeden národ. Krofta a spolu s ním väčšina československých historikov pre toto tvrdenie nachádzala dôkaz v najstarších dejinách: „Tu hneď na začiatku [v období Veľkej Moravy] je prirodzená jednota národní a státní, jednota, ktorá potom bohužel síce bola násilne roztržena, ale v dejinách obou rozlúčených vetví nášho národu i v jejich národním povedomí

¹ VARSÍK, Branislav. *O jednotnosti československých dejín*. Bratislava : Učená spoločnosť Šafaříkova, 1937.

zanechala hlboké stopy.“² Krofta tvrdil, že Slovensko bolo aj neskôr kultúrne, geograficky a v niektorých obdobiach aj hospodársky, politicky a právne bližšie k českým zemiám, ako k Uhorsku. Takto prezentované dejiny dokazovali, že Česi a Slováci mali spoločnú národnú kultúru a územie. V prípade akceptácie vtedy preferovanej definície národa ako entity, ktorej podstatou bolo spoločné územie, reč a národná kultúra, bolo teda ešte potrebné vytvoriť konštrukciu československého jazyka s dvoma odlišnými variantmi, aby Česi a Slováci mohli byť označovaní za jeden národ.

Idea československého národa a konštrukcia československých dejín sa tak navzájom dopĺňali a podporovali. Jedna teória potrebovala druhú. Bez predstavy jednotného národa nemohli existovať spoločné dejiny, ktoré zas poskytovali dôkaz existencie spoločného národa. Takéto konštrukcie však boli takmer bez výhrad akceptované len v českom prostredí. Na Slovensku sa v takejto podobe nikdy nepresadili, nanajvýš boli chápané ako zastrešujúca štátna idea, ktorá však nijako nekolidovala s predstavou Československa ako štátu dvoch národov. O existencii jednotných československých dejín sa začínalo diskutovať aj vo formujúcej sa slovenskej profesionálnej historickej obci. Tento problém nebol v žiadnom prípade nový. V slovenskom prostredí už dávnejšie existovali diskusie o otázke, či sú Slováci samostatným národom, alebo len súčasťou národa československého. V slovenskej historiografii to však už minimálne od druhej polovice 19. storočia bol len okrajový problém, pretože historici jednoznačne písali o Slovákoch ako o samostatnom národe.

Pri zachovávaní striktné vedeckého prístupu by ani po roku 1918 koncept československých dejín ako jeden z možných smerov výskumu nemusel medzi slovenskými historikmi spôsobovať problémy. Jednotné československé dejiny sa však stali takmer nespochybňovateľnou, štátom preferovanou ideou, za ktorou boli viditeľné hlavne politické zámery, ktoré historik Daniel Rapant nazval „imperialistickými národnými [českými] túžbami“³. V českom prostredí totiž československé dejiny splývali s českými dejinami. Slovensko bolo považované len za (dlhodobo odtrhnuté) české územie a niektorí českí historici formulovali rôzne teórie, ktoré vysvetľovali štátoprávne nároky českého kráľovstva na slovenské územie. Na Slovensku to však vyvolávalo dojem, že len čo sa slovenský národný príbeh vymanil z toho maďarského, začal byť pohlcovaný českým.

Hlavným kritikom vnášania politiky a aktuálnych mocenských zámerov do historického výskumu sa na Slovensku stal Daniel Rapant. Vo svojich štúdiách zdôrazňoval, že úlohou historikov je

² KROFTA Kamil. *O úkolech slovenské historiografie*. Bratislava : Academie, 1925, s. 16.

³ RAPANT, Daniel. Československé dejiny (Reflexie a kritiky). In *Průdy*, 1934, č. 18, s. 400-408, s. 407.

v prvom rade vedecky a nestranné sa zamýšľať, či sú „československé dejiny vo vedeckom zmysle možné“⁴, a nie brať túto konštrukciu ako vopred danú. Zásadným problémom bolo, že odpolitizovanie tohto konceptu bolo takmer nemožné, pretože politické potreby stáli už za jeho vznikom, čo videl aj Rapant: „Nedopúšťame sa teda žiadnej prenáhlenosti, keď zistíme, že československé dejiny a ich zrodenie po prevrate treba pripísať snahe, ktorá zjednotenie českej a slovenskej vetvi národa československého v spoločný československý štát chcela odôvodniť i po stránke historickej a chápať osvobodenie aspoň do istej miery ako dovŕšenie historického vývoja.“⁵ Daniel Rapant však netvrdil, že by československé dejiny nemohli existovať ako subjekt ďalšieho vedeckého historického výskumu. Napríklad vo forme vzájomného približovania alebo oddaľovania Čechov a Slovákov – s Veľkou Moravou ako začiatkom a Československou republikou ako možným zavŕšením vývoja oboch národov⁶.

K tvrdeniam, že dejiny dostatočne dokazujú národnú jednotu Čechov a Slovákov, sa staval značne skepticky a považoval ich za účelové konštrukcie: „... musí sa rozlišovať medzi stykmi čiste zovňajšími, možnými aj medzi dvoma národmi samostatnými alebo len príbuznými, medzi čiste pasívnym podliehaním, totožným faktorom zovňajším a prejavmi skutočnej národnej jednoty organickej, tryskajúcej zvnútra toho-ktorého národa ... a svedčiacimi svojou totožnosťou alebo príbuznosťou o totožnosti alebo príbuznosti svojho pôvodu“.⁷ Daniel Rapant pripomínal, že podobné historické vplyvy neformovali len dejiny Čechov a Slovákov, ale aj všetkých ostatných stredoeurópskych národov, čo však neposkytuje dôkaz o ich národnej jednote. Tiež postrehol a kritizoval presne tie metódy, ktoré pre “tvorbu” československých dejín odporúčal Branislav Varsik – účelové vyťahovanie a zdôrazňovanie prienikov slovenských a českých dejín: „Dosavádne bádanie upadalo ... v prílišnú jednostrannosť zdôrazňovaním len momentov sjednocujúcich a naprostým takmer nedbaním vlivov opačných.“⁸ Hoci Daniel Rapant existenciu československých dejín apriori neodmietal, výhrady, ktoré vzniesol, zbavovali túto koncepciu jej významu. V skutočnosti túto štátnu ideu degradoval na vedeckú hypotézu a navyše rozhodne nesúhlasil ani s koncepciou československého národa.

V prvom rade odmietol definíciu národa vo forme „jednotné územie, kultúra a reč“. Z jeho pohľadu o existencii národa rozhodovala len skutočnosť, či má alebo nemá vlastné národné povedomie. Spoločná kultúra, reč a územie mali byť len pomocné, a nie zásadné podmienky

⁴ RAPANT, Československé dejiny, ref. 3, s. 401.

⁵ RAPANT, Daniel. Československé dejiny. In *Od pravěku k dnešku*. Praha : Historický klub, 1930, s. 531-563, s. 532.

⁶ Nesúhlasil, aby sa tvrdenie, že vznik Československa bol nevyhnutným a konečným zavŕšením dejín oboch národov, automaticky považovalo za neoddiskutovateľný fakt.

⁷ RAPANT, Československé dejiny, ref. 3, s. 404

⁸ RAPANT, Československé dejiny, ref. 3, s. 552

existencie národa.⁹ Rapant národ definoval ako „...väčšie (prirodzené i duševné) spoločenstvo ľudí, bývajúce na spoločnom území, majúce spoločnú reč i kultúru, a cítiace sa vlivom svojho povedomia súdržnosti, vyvinuvšieho a udržujúceho sa vlivom uvedených známk spoločných osobitou kolektívnou jednotkou (osobnosťou), a snažiace sa takou sotrvat' i naďalej.“¹⁰ Národ teda existuje na základe subjektívneho princípu – jeho členovia sú presvedčení, že patria do jedného spoločenstva. Ak však obyvatelia Československa nemali povedomie, že sú členmi jednotného československého národa, takýto národ neexistoval, bez ohľadu na predstavy alebo potreby politikov alebo intelektuálnych elít.

Daniel Rapant svojimi názormi vyprovokoval tvrdé diskusie, do ktorých však iní slovenskí historici takmer nezasahovali. Napriek tomu bolo jasné, že väčšina z nich - a koniec koncov ani väčšina Slovákov - nikdy neprijme predstavu jednotného československého národa a na ňu naväzujúcu konštrukciu československých dejín. Tým skôr, že pre vytváranie slovenského národného príbehu neboli takéto koncepcie potrebné a dali sa celkom jednoducho ignorovať.¹¹ Navyše po rozpade prvej republiky sa otázka existencie československých dejín a národa stala bezpredmetnou.

Nový slovenský štát (1939 – 1945) si začal vytvárať vlastný národný príbeh, zdôrazňujúci samostatný slovenský historický vývin. Autorom tejto novej verzie národného príbehu bol z väčšej časti František Hrušovský. Nový trend pri konštruovaní národných dejín znamenal programové znižovanie českého vplyvu v slovenských dejinách. Františkovi Hrušovskému sa podarilo napísať prvú kompletnú syntézu slovenských dejín¹². Bez ohľadu na ideologické podfarbenie jeho práce Hrušovský dokázal že je možné napísať politické dejiny Slovákov aj bez ich naviazania na dejiny české¹³. Slovenská historická veda v tomto období už fungovala samostatne, spracovávala slovenské národné dejiny a z historického aj politického diskurzu sa vytratila idea československých dejín. To potvrdila aj syntéza Františka Bokesa *Dejiny Slovenska a Slovákov*¹⁴. Neukotvenosť myšlienky čechoslovakizmu u slovenských historikov ukazuje aj to, že ani Hrušovský ani Bokes sa k tomuto problému nijako nevyjadrovali, maximálne ho spomenuli ako ukončenú historickú etapu.

⁹ Na základe tejto definície dokazovali existenciu československého národa obhajcovia tejto tézy

¹⁰ RAPANT, Československé dejiny, ref. 3, s. 542.

¹¹ Aj Daniel Rapant učil a zaoberal sa len slovenskými dejinami, hoci formálne bol docentom (neskôr mimoriadnym profesorom) pre československé dejiny. Treba však povedať, že Václav Chaloupecký ho za jeho „nezájum“ o české dejiny kritizoval.

¹² Na rozdiel od Jána Bottu, ktorý z národného príbehu vynechal osem storočí.

¹³ HRUŠOVSKÝ, František. *Slovenské dejiny*. Martin : Matica slovenská, 1939.

¹⁴ BOKES, František. *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava : SAVU, 1946.

Československý a slovenský národný príbeh z pohľadu marxistickej historiografie

Marxistická historiografia sa k otázke československých dejín a československého národa stavala hlavne na základe politickej výhodnosti. Komunistická strana Československa dlho nemala vyhranené názory na vzťahy Čechov a Slovákov¹⁵. Historický materializmus vo všeobecnosti národnostným otázkam zásadnú dôležitosť neprikladal, považoval ich za takzvané nadstavbové faktory, závislé na „aktuálnom stave rozvoja výrobných síl a výrobných vzťahov“. Nacionalizmus bol v tomto zmysle podmienený kapitalistickou spoločnosťou a marxisti predpokladali, že s nástupom komunistickej spoločnosti a proletárskeho internacionalizmu jednoducho vymizne. Marxistická teória nepoznala existenciu spoločných národných záujmov a antagonizmov. Z jej pohľadu existovali len záujmy a boje jednotlivých tried bez ohľadu na národnosť ich príslušníkov. Takéto predstavy oficiálne zastávali aj československí komunisti. Za prvej republiky však čechoslovakizmus ani unitárna forma štátu nebola kritizovaná ani zo strany KSČ ani českých marxistických historikov (slovenskí v tom čase prakticky neexistovali)¹⁶.

Situácia sa zmenila počas druhej svetovej vojny aj následkom vzniku samostatnej Komunistickej strany Slovenska. Vedúce osobnosti strany, Ladislav Novomeský alebo Gustáv Husák, sa venovali aj budúcemu povojnovému usporiadaniu Československa. Počas vojny sa názory komunistov na vzťahy Čechov a Slovákov menili väčšinou v závislosti od aktuálnych politických cieľov a direktív z Moskvy. Nakoniec sa situácia ustálila na podpore federalistického usporiadania obnoveného Československa. Tento plán mal v roku 1944 podporu KSČ aj ZSSR.

Myšlienka federácie vo všeobecnosti znamenala, že komunisti celkom jednoznačne uznávali, že Slováci sú samostatný národ. V roku 1948, keď sa komunistické predstavy stali oficiálnou štátnou ideológiou, mala byť už myšlienka čechoslovakizmu mŕtva. Komunistickí ideológovia po roku 1948 označili čechoslovakistické teórie za „reakčnú imperialistickú ideológiu“¹⁷, ktorá mala ospravedlniť „nadvládu českej buržoázie“ na Slovensku. Štátna ideológia uznávala, že Československo je tvorené dvoma rovnocennými bratskými národmi.

Slovenská marxistická historiografia zo začiatku tieto zmeny nijakým spôsobom nereflektovala, pretože minimálne do roku 1950 prakticky neexistovala. Marxistický prístup k dejinám sa objavoval len v publicistických článkoch Ladislava Novomeského, Gustáva Husáka

¹⁵ Tento „nedostatok“ kritizoval už v 60. rokoch slovenský marxistický historik Eduard Falťan.

¹⁶ Vzhľadom na neskoršie názory a predstavy napr. Gustáva Husáka alebo Ladislava Novomeského tu zapracovala skôr stranícka disciplína, než všeobecné presvedčenie.

¹⁷ *Přehled československých dějin*. Díl III. 1918 – 1945. Praha : ČSAV, 1960, s. 59.

alebo Vladimíra Cimetisa¹⁸. Slovenská historiografia tak bola v odlišnej situácii než česká a maďarská, ktoré mohli naväzovať na tradíciu marxistickej historickej školy pred druhej svetovej vojny. Na Slovensku inštalovali po roku 1948 do historiografie marxizmus-leninizmus komunistickí ideológovia, a to v jeho stalinistickej forme. Trvalo pomerne dlhý čas, kým marxistická historická škola v našich podmienkach vôbec začala produkovať relevantné práce. Dovtedy marxistický národný príbeh existoval najmä v prejavoch funkcionárov a plánoch práce inštitúcii zaoberajúcich sa historickým výskumom.

Marxistická historická veda na Slovensku v skutočnosti vznikla až na začiatku 50. rokov spolu s inštitucionálnym rozvojom jej pracovísk a nástupom novej generácie historikov, vedenej postavami ako Ľudovít Holotík, Miroslav Dubnický a Miloš Gosiorovský. V tomto období sa však názory komunistov na národnostnú problematiku zásadne menili. S nástupom totality boli zabudnuté pôvodné federalizačné plány a nová komunistická štátna moc presadila tvrdý centralizačný kurz. V novej situácii už nebol záujem o zdôrazňovanie slovenských národnostných požiadaviek, ale skôr o oslavovanie československého vlastenectva a popis „zákonitosti vzniku štátneho zväzku slovenského národa s českým“.¹⁹ V rokoch 1949 a 1950 sa po zjazdoch KSČ a KSS začal boj proti ideologickej úchyľke tzv. buržoázneho nacionalizmu. Tento problém, ktorý vznikol ako zmes mocenského boja v komunistickej strane a aplikácie stalinistickej filozofie zostrojujúceho sa triedneho boja, zásadne a dlhodobo ovplyvňoval konštruovanie slovenského marxistického národného príbehu. Buržoázny nacionalizmus, na Slovensku spájaný s ľudáctvom a slovenským separatizmom, odstránil z verejného diskurzu rýchlo a efektívne všetky národnostné požiadavky. Boj proti nacionálnym „úchyľkám“ prebiehal aj v slovenskej historiografii a v mnohom znamenal návrat k niektorým tézám čechoslovakizmu, ktorý však komunistická ideológia stále formálne odmietala.

Tu treba pripomenúť obrovskú závislosť československej historiografie na predstavách komunistických ideológov. Úloha historickej vedy bola po roku 1948 degradovaná len na aplikáciu nespochybniteľných marxistických poučiek do československého národného príbehu. Obrovskú závislosť historikov na rozhodnutiach straníckych ideológov najlepšie dokumentuje citát zo štúdie Bohuslava Gracu (pracovníka a neskôr riaditeľa Ústavu dejín KSS): „Veľkou

¹⁸ Týkali sa najmä kľúčových období národného príbehu: revolúciu rokov 1849-1848, vznik Československa a SNP. Zrejme prvou marxistickou historickou prácou na Slovensku bola štátna práca absolventa histórie Alexandra Markuša *Sedliacke povstanie v Zemplíne v roku 1831*. Markuš túto prácu predložil v roku 1936, knižne však vyšla až v roku 1951. Pozri: KAMENEC, Ivan. *Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku*. Bratislava: Veda, 1984.

¹⁹ Tu si treba uvedomiť zásadné rozdiely. Za prvej republiky zohrávala historická veda dôležitú úlohu vo vytváraní idey československého národa; v komunistickom režime zdôrazňovali nutnosť existencie spoločného štátu Čechov a Slovákov komunistickí ideológovia, úlohou historickej vedy bolo pritom len popísať marxistickou ideológiou dané zákonitosti historického vývoja.

pomocou a akýmsi orientačným bodom nám musia byť prejavy a články našich vedúcich stranických funkcionárov, v ktorých je vyjadrený názor strany.”²⁰ Slovenská oficiálna historiografia sa týmto heslom bez odporu riadila až do polovice 60. rokov. Na tvorbe národného príbehu sa v tomto období vlastne len spolupodieľala rozvíjaním a potvrdzovaním línií, určených stranickým centrom. Úlohou historikov bolo „vytváranie“ takých dejín, ktoré vyplňali dopredu dané schémy. Slovami českého historika Bohumila Jirouška: „Zákonitosti“ vývoja ľudstva ... sa v predstavách ideológov neoverovali, ale potvrdzovali. To znamená, že výskum mal hľadať doklady pre to, že tomu tak bolo (à la these) a nie hľadať a zhromažďovať materiál a až z neho konštruovať ‘minulosť’²¹.

Vedenie komunistickej strany v roku 1954 predpísalo slovenskej historiografii jej prvoradé úlohy celkom jednoznačne: „Naliehavo potrebujeme vedecké práce, ktoré by objasnili z marxistického hľadiska bratské vzťahy českého a slovenského ľudu. Napr. vplyv a význam husitského hnutia v boji slovenského ľudu proti útlaku, spojitosť českého obrodeneckého hnutia so slovenským, revolučné roky v polovici 19. storočia, význam českého robotníckeho hnutia pre rozvoj slovenského robotníckeho hnutia, význam vzniku ČSR pre rozvoj slovenského národa“²². Je očividné, že tieto témy mali priamu spojitosť s bojom proti buržoáznemu nacionalizmu a historická veda mala v tomto boji zohrávať predovšetkým propagandistickú úlohu. V rámci kampane sa malo poukazovať na neustále kontakty Čechov a Slovákov a hlavne na trvalý, pozitívny český vplyv na Slovensku. Stranícke vedenie požadovalo od historikov urýchlené riešenie tejto aktuálnej problematiky aj za cenu zanedbania iných tém marxistickej historiografie. Táto naliehavá požiadavka sa opakovala v roku 1955 v návrhoch na 5-ročný plán pre SAV: „Ústrednou témou niektorých pracovísk I. sekcie (humanitné vedy) bude teoretické rozpracovanie otázok bratského spolunažívania Čechov a Slovákov. Spolupráca oboch národov, jej výsledky, pôsobenie a zákonitosť spoločnej existencie. Osobitná pozornosť bude venovaná boju proti nepriateľským ideológiám – buržoáznemu nacionalizmu a ľudáctvu.“²³

Už v 50. rokoch bežali prípravy na plánovanú marxistickú syntézu pod názvom *Přehled československých dějin*. Ako vyplýva z názvu, cieľom bolo vytvoriť novú obmenu spoločných československých dejín, aj keď z trochu iných dôvodov ako po roku 1918. V českej historiografii bola už na začiatku 50. rokov vytvorená marxistická línia dejín s periodizačnými medzníkmi: od husitskej doby, národného obrodovania, sformovanie robotníckeho hnutia a vzniku ČSR ako

²⁰ GRACA, Buhuslav. Slovenské národné povstanie roku 1944. In *Historický časopis*, 1954, roč. 2, č. 1, s. 3-38, s. 6.

²¹ JIROUŠEK, Bohumil. Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie – možnosti a meze studia. In *Český časopis historický*, 2006, roč. 104, č. 4, s. 884-905, s. 898-899.

²² SNA, fond Predsedníctvo ÚVKSS, kartón 865, Pripomienky IV. odd. ÚV KSS o situácii v spoločenských vedách.

²³ SNA, fond Predsedníctvo ÚVKSS, kartón 910, Perspektívny plán rozvoja vedeckých pracovísk SAV v rokoch 1956-1960.

dôsledku októbrovej revolúcie v Rusku až po „zákonité“ nastolenie komunistického režimu po roku 1948. V slovenskom marxistickom národnom príbehu tento koncept nefungoval. Nebolo možné stavať na husitoch, na Slovensku bol prítomný stály a silný náboženský vplyv, slovenské povstanie rokov 1848-1949 označil Marx za kontrarevolúciu a robotnícke hnutie bolo veľmi slabé. To boli - okrem boja proti „slovenskému separatizmu“ - ďalšie ideologické príčiny pre snahu čo najviac zapracovať slovenské dejiny do línie tých českých, čo samozrejme prinášalo potláčanie téz o samostatnom, od českého vplyvu nezávislom, slovenskom historickom vývoji.

Napriek čechoslovakistickým tendenciám však marxistická historiografia nepopierala existenciu slovenského národného príbehu²⁴. Komunistický režim ani stranícki ideológovia neobmedzovali vytváranie slovenského národného príbehu, ani výskum špecifických problémov slovenských dejín²⁵. Od slovenských historikov sa však z ideologických príčin („ľudácka minulosť“, „buržoázno-nacionalistická úchylka“ a pod.) vyžadovalo neustále deklarovanie lojálnosti k Československu - historici tak museli opakovane zdôrazňovať „bratskú jednotu“ Čechov a Slovákov, podobne ako to robili aj slovenskí komunisti po odsúdení tzv. buržoáznych nacionalistov. Na druhej strane aj českí historici neustále vyzývali svojich slovenských kolegov, aby sa pridržiavali konceptu československých dejín. Napr. Jozef Macek slovenským historikom na diskusii k tézám dejín Slovenska²⁶ pripomínal nutnosť neustáleho vyzdvihovania československých vzťahov²⁷. Zaujímavé je, že na českej strane toto prvoplánové zdôrazňovanie „bratských vzťahov“ nebolo ani zďaleka tak všadeprítomné ako v slovenských prácach.

V syntetických prácach, čo boli najviac sledované a kontrolované projekty, tvoril slovenský národný príbeh stále síce autonómnu, ale predsa len súčasť československého, alebo skôr českého národného príbehu, pretože práve tomu sa opis slovenských dejín musel prispôsobovať. To sa ukázalo napríklad pri vytváraní marxistickej periodizácie slovenských dejín²⁸. Slovenským špecifikom totiž bola nutnosť prihliadať na periodizáciu dejín českých a to nielen kvôli pripravovanej syntéze československých dejín. Podobná periodizácia mala byť bezpochyby jedným z prostriedkov dokresľovania dejinnej príbuznosti českého a slovenského národa.

Trojdielny *Přehled československých dějin* (v 4 zväzkoch), ktorý vychádzal v rokoch 1958-1960 možno na základe obsahovej analýzy zhodnotiť ako typický produkt marxistického dogmatizmu

²⁴ Paralelne s *Přehledom* sa pripravovala aj marxistická syntéza slovenských dejín.

²⁵ Museli však ísť o „ideologicky prijateľné“ problémy, prednosť mali tie, ktoré komunistickí ideológovia považovali za kľúčové.

²⁶ HOLOTÍK, Ludovít (ed.). Dejiny Slovenska (tézy). In: *Historický časopis*, 1955, roč. 3, (príloha).

²⁷ TIBENSKÝ, Ján. Konferencia slovenských historikov o tézach slovenských dejín. In: *Historický časopis*, 1955, roč. 3, č. 2, s. 299-303.

²⁸ HOLOTÍK, Ludovít. K periodizácii slovenských dejín v období feudalizmu a kapitalizmu. In *Historický časopis* 1953, roč. 1, č. 1, s. 42-73.

50. rokov. Odzrkadľuje sa v ňom dvanásťročný vývoj marxistickej historickej vedy so všetkými jej nedostatkami a deformáciami, vyplývajúcimi z aplikácie šablónovitej stalinskej formy marxizmu²⁹. *Přehled* je charakteristický zjednodušeným ekonomistickým náhľad na dejiny, podceňujúcim všetky ostatné (napr. kultúrne a národnostné) faktory. Práca veľmi utrpela nevyriešeným rozporom medzi snahou vytvoriť spoločné československé dejiny a uznať existenciu samostatných slovenských dejín (aj keď naviazaných na český národný príbeh). A tak napriek svojmu názvu, evokujúcemu existenciu nejakej formy československých dejín, opisuje takmer celá práca³⁰ paralelné dejiny dvoch národov, ktoré sa navyše len málokedy prelínajú a zásadnejšie ovplyvňujú. Slovenská časť *Přehledu* bola napriek tomu silne ovplyvnená bojom proti “slovenskému separatizmu”, ktorého výsledkom bola úzkostlivá snaha o vyzdvihnutie česko-slovenskej príbuznosti a z toho vyplývajúci trend vyhnúť sa akémukoľvek zdôrazňovaniu slovenských vývojových špecifik, najmä v obdobiach existencie československého štátu³¹. Výsledkom bolo, že celá koncepcia *Přehledu* bola vlastne vytvorená pre české dejiny, pričom slovenský náprotivok predstavoval len ich doplnok. V syntéze dominantné české dejiny dostali aj nepomerne viac priestoru než slovenské³². Nepodarilo sa vyriešiť ani problém s periodizáciou, ktorá sa vzťahovala výlučne na udalosti českých dejín, no bola použitá aj pre dejiny slovenské. Celkový výsledok pôsobí umelo a najviac zo všetkého poukazuje na nekompatibilitu národných periodizácií najmä medzi 10. a 18. storočím. *Přehled* skôr vyvracia než potvrdzuje predstavu o existencii nejakej formy československých dejín. Tento neúspech si všimli aj vtedajší historici. Po vydaní prvého dielu Branislav Varsik poukázal na skutočnosť, že *Přehled* neriešil, ale skôr znova nastolil problém spracovania československých dejín pre obdobia, keď Česi a Slováci netvorili spoločný štát, pričom sa odvolával aj na štúdie Daniela Rapanta z 30. rokov³³.

V čase vydania *Přehledu* už slovenská historická veda pripravovala svoj dovtedy najdôležitejší projekt, ktorým malo byť vydanie štvorzväzkovej syntézy dejín Slovenska³⁴. Prvý diel, opisujúci národné dejiny do roku 1848, vyšiel v roku 1961. Keďže podkladom pre túto prácu boli tézy k dejinám Slovenska a *Přehled československých dějin*, išlo vlastne len o rozšírenie už predtým načrtnutých tém.

²⁹ Hoci paradoxne po roku 1956 boli z historických prác vyškrtané práve citácie Stalinových diel.

³⁰ Politická jednota samozrejme okrem obdobia Veľkej Moravy a Československej republiky neexistovala, v práci je akcentované hlavne kultúrne prepojenie českého a slovenského národa.

³¹ *Přehled* takmer úplne ignoruje politické pomery na Slovensku. Dejiny prvej republiky opisuje takmer výlučne z pohľadu „pražského centra“. Syntéza nevenuje takmer žiadnu pozornosť vývoju česko-slovenských vzťahov.

³² Napr. v prvej časti *Přehledu* je slovenským dejinám venovaných asi 180 strán z 900.

³³ VARSIK, Branislav. Úlohy slovenskej historiografie vo výskume staršieho obdobia feudalizmu. In *Úlohy slovenskej historickej vedy v období socialistickej výstavby*. Bratislava : SAV, 1961.

³⁴ Ako príprava boli v roku 1955 vydané tézy k slovenským dejinám. Pozri: HOLOTÍK, Ludovít (ed.). *Dejiny Slovenska (tézy)*. In *Historický časopis*, 1955, roč. 3, (príloha).

Na konečnej podobe prvého dielu syntézy a celkovej koncepcii slovenského národného príbehu sa znova do značnej miery podpísala aktuálna centralizačná kampaň, ktorej súčasťou bolo zosťrenie boja proti „nacionalizmu a separatizmu“ po roku 1958.

V roku 1956 bol prijatý ústavný zákon, ktorý dovtedy centralisticky riadený štát do istej miery decentralizoval. Slovenské orgány štátnej moci dostali od centra viac právomocí, čo zrejme vo všeobecnosti spôsobilo aspoň čiastočné uvoľnenie v striktnom boji proti „buržoáznemu nacionalizmu“³⁵. V roku 1958 sa však začalo s prípravou novej ústavy, ktorá mala centralizáciu štátnej moci definitívne zavŕšiť. Prípravou na túto zmenu bola obnova ideologického a politického boja proti zvyškom ľudáctva a buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. Cieľom týchto akcií bolo dokázať, že „na Slovensku stále ešte prežíva ľudáctvo a separatizmus a tvrdý kurz a centralizácia sú preto nutnosťou“³⁶. Všetky tieto politické a ideologické zmeny sa automaticky prejavili aj v slovenskej historickej vede. Výsledkom bol príklon k čechoslovakistickým konštrukciám v prvej časti syntézy.

Napriek tomu, že syntéza dejín Slovenska mala byť prvou samostatne spracovanou marxistickou verziou slovenského národného príbehu, jej nosnou témou bolo paradoxne ilustrovanie úzkych česko-slovenských vzťahov. Ako sa píše v úvode: „V dejinách Slovenska nájde čitateľ množstvo materiálov, ktoré ukazujú najužšie vzťahy Čechov a Slovákov v priebehu ich tisícročného vývoja a ich vyvrcholenie v zákonitom vzniku Československej republiky roku 1918 a v spoločnom budovaní socialistického Československa. ... Aj pri samostatnom spracovaní dejín Slovenska ich širším rámcom ostávajú dejiny ČSSR a neoddeľujú vývoj slovenského národa od vývoja národa českého.“³⁷ *Dejiny Slovenska* tak mali byť písané v tej istej centralistickej, československej línii ako *Přehled československých dějin*. Syntéza tak do istej miery popierala existenciu samostatného slovenského národného príbehu, ktorý mal byť stále len súčasťou československých dejín.

Pre úplnosť treba dodať, že táto syntéza nebola nikdy dokončená. Druhý diel (*Slovensko v rokoch 1848 – 1900*) sa stal sa obeťou liberalizačných procesov v priebehu 60. rokov, ktoré rozmetali niektoré základné tézy, na ktorých mala byť celá syntéza postavená a nakoniec bol vydaný až v roku 1968³⁸. Tento zväzok už bol písaný na základe novej koncepcie, ktorá sa vznikla po diskusiách v druhej polovici 60. rokov. V národnom príbehu už zďaleka nebol tak silne

³⁵ Už vo februári 1956 bol napr. prepustený (aj keď nie rehabilitovaný) Ladislav Novomeský – jeden z hlavných obvinených v procese s buržoáznymi nacionalistami.

³⁶ RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1945-1992*, Bratislava : Academic Electronic Press; Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1998, s. 168.

³⁷ *Dejiny Slovenska I., Od najstarších čias do roku 1848*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1961, s. 10.

³⁸ Podľa pôvodného plánu mali byť všetky zväzky vydané do roku 1964.

akcentovaný centralizmus a čechoslovakizmus. Ďalšie plánované zväzky znemožnil tzv. normalizačný proces po roku 1969, ktorý spôsobil vyhodenie kľúčových historikov z Historického ústavu SAV.³⁹

V priebehu 60. rokov a najmä od roku 1964, v súvislosti s uvoľnením politickej situácie, sa začala meniť situácia aj v (česko)slovenskej historickej vede. Celková liberalizácia totalitného režimu umožnila slobodnejšiu diskusiu ohľadne niektorých zásadných otázok slovenskej historiografie, dovtedy formovaných dogmatickou marxistickou ideológiou. Celý proces úzko súvisel aj s rehabilitáciou „buržoázných nacionalistov“ a postupným odchodom stalinistických funkcionárov z významných straníckych a štátnych funkcií. V slovenskej historickej vede sa začali objavovať kritické hlasy, žiadajúce väčšiu slobodu bádania a minimalizovanie ideologických zásahov. Keďže historická veda aj v tomto období ostávala na báze marxizmu ako jedinej oficiálne uznávanej metóde, program slobody bádania bez ideologických zásahov nemohol byť úplne úspešný. Odbúravanie dogmatizmu a šablónovitosti však znamenalo koniec niektorých marxistických historických konštruktov z 50. rokov. Keď nad nimi už nedržali „ochrannú ruku“ straníckeho ideológovia, stali sa tieto dovtedy nenapadnuteľné tézy v historickej obci obeťou diskusií a prehodnocovania. Celkom prirodzene sa objektom revízie stali témy, ktoré boli dovtedy pod najväčšou ideologickou kontrolou a ich výskum bol v podstate znemožnený kvôli hroziacim obvineniam z „buržoázneho nacionalizmu“, „ľudáctva“ alebo „pozitivismu“.

Rehabilitácia tzv. buržoázných nacionalistov sa vo veľkej miere prejavila v nových diskusiách okolo hodnotenia Slovenského národného povstania. Pominutím hrozby obvinenia z buržoázneho nacionalizmu sa na slovenskej strane začalo diskutovať hlavne o národnostných požiadavkách, ktoré nastolilo SNP v súvislosti s prípadným obnovením Československa. Táto otázka bola od odhalenia „buržoázno-nacionálnej úchylky“ až po rehabilitáciu jej nositeľov v roku 1963 v podstate tabuizovaná. V tomto období bolo presadené jednoduché vysvetlenie, že cieľom povstania bolo obnovenie Československa. Konkrétne predstavy povstaleckého politického vedenia, hlavne KSS, sa už nerozoberali. V snahe vyhnúť sa čo i len náznaku „slovenského nacionalizmu“ sa opis SNP menil do takej miery, že na konferencii v roku 1953 boli historici nútení pripomenúť, že „SNP nesmie byť prezentované ako nacionalistické“ a „hlavnú ťarchu bojov predsa len niesol slovenský ľud“.⁴⁰ Situácia sa zmenila po politických rehabilitáciách v roku 1963. V analýzach SNP sa objavili tvrdenia, že hlavným cieľom povstania nebolo len jednoduché obnovenie Československa v jeho starej podobe. Začalo sa zdôrazňovať, že politické

³⁹ Išlo najmä o Lubomíra Liptáka, Júliusa Mésároša alebo Jozefa Jablonického.

⁴⁰ KROPILÁK, Miroslav. Vedecká konferencia o slovenskom národnom povstaní. [Bratislava, 8. - 9. 12. 1953] In *Historický časopis*, 1954, roč. 2, č. 1, s. 105-120, s. 117.

vedenie povstania naopak žiadalo v novej republike rovnoprávne postavenie oboch národov, teda federalizáciu.⁴¹

V druhej polovici 60. rokov sa do popredia v slovenskej historiografii dostávala aj „nemarxistická“ téma národnostnej problematiky. Rúcala sa tak marxistická dogma, podľa ktorej celonárodné záujmy v podstate neexistovali, pretože spoločné záujmy mohli mať len príslušníci rovnakých tried. V súvislosti s prípravou federácie sa zo vzťahu Čechov a Slovákov stala celospoločenská téma, ku ktorej sa vyjadrovali osoby zo všetkých sfér verejného života. V roku 1967 (10. marca) zorganizoval Ústav dejín KSS na túto tému diskusiu českých a slovenských historikov.⁴² Najotvorenejšou kritikou českého vzťahu k Slovensku sa prezentoval historik Miloš Gosiorovský, vedúci Katedry československých dejín na Univerzite Komenského. Bolo to pomerne prekvapujúce, pretože v 50. rokoch bol blízkym spolupracovníkom a zrejme aj priateľom Viliama Širokého, jedného z hlavných aktérov kampane proti buržoáznemu nacionalizmu. Gosiorovský prekonal všetky dovtedajšie marxistické názory na vzťahy medzi národnými a ekonomickými faktormi v slovenských dejinách. Vo svojom hodnotení problémov česko-slovenských vzťahov od vzniku prvej republiky na prvé miesto dôležitosti jednoznačne postavil riešenie národnostných otázok: „Otázka ekonomického vyrovnania, nech už je akokoľvek dôležitá, je síce tiež jedným z hlavných predpokladov rovnoprávnosti, no nie je tou najhlavnejšou. Hlavnou otázkou rovnoprávnosti Čechov a Slovákov v rokoch 1918-1938 bola otázka politická: otázka uznania samobytnosti slovenského národa a z toho nevyhnutne vyplývajúca otázka štátoprávneho usporiadania (...) na princípe rovný s rovným. S takouto myšlienkou sa však vystúpilo až v rokoch 1943-1945, no aj tento vývin bol v období represálií⁴³ proti predným predstaviteľom KSS za tzv. kultu osobnosti násilne pretrhnutý.“⁴⁴ Gosiorovský následne obvinil českú verejnosť, že v jej zmýšľaní sú stále silné pozostatky čechoslovakizmu⁴⁵ a riešenie národnostnej otázky vyhlásil za kľúčovú otázku demokratizácie spoločnosti, čo bol v tom čase v slovenskom prostredí veľmi populárny názor. Bez ohľadu na skutočnosť, že mnohí hlásatelia takýchto nových „demokratických“ názorov boli podobne ako Miloš Gosiorovský minulí dogmatici⁴⁶ a budúci normalizační historici, výsledky liberalizácie v polovici 60. rokov rozbili mnohé tézy z 50. rokov.

⁴¹ A to aj napriek tomu, že po roku 1945 túto možnosť odsabotovali práve komunisti, vrátane tzv. buržoázných nacionalistov.

⁴² Podnetom bola už dlhšie prebiehajúca diskusia na stránkach Kultúrneho života.

⁴³ Na ktorých sa Miloš Gosiorovský ako člen predsedníctva KSS osobne podieľal.

⁴⁴ GOSIOROVSKÝ, Miloš. Diskusia k česko-slovenským vzťahom, In *Historický časopis*, 1967, roč. 15, č. 3, s. 565-568. s. 567.

⁴⁵ Podobný názor prezentovala vo svojom príspevku aj historička Zdenka Holotíková.

⁴⁶ To boli buď z presvedčenia alebo donútenia v podstate všetci.

Vývoj v druhej polovici 60. rokov ukázal, akú dôležitosť historici pripisovali vytvoreniu samostatného slovenského národného príbehu, bez ohľadu na ideologické ale aj nacionálne tlaky. Táto snaha (niekedy v popredí, niekedy skrytá) sa kontinuálne tiahne celým vývojom slovenskej historiografie, už od jej barokových začiatkov. Diskusie o čechoslovakizme v prvej republike, ideologický boj proti „buržoáznemu nacionalizmu“ v 50. rokoch a obnovený boj proti „slovenskému separatizmu a ľudáctvu“ v rokoch 60. predstavujú jednotlivé etapy tohoto procesu po roku 1918. Snaha o vytvorenie samostatného slovenského národného príbehu, ktorý by nespĺval, prípadne by nebol len súčasťou iných národných príbehov, pokračovala diskusiami o česko-slovenských vzťahoch v liberalizačnom období po roku 1965. Tento proces nebol ukončený ani v tomto období, ale ukázalo sa, že ani komunistická diktatúra ho napriek tvrdému presadzovaniu svojich záujmov dokázala len utlmiť, ale nie úplne potlačiť.

Mgr. Adam Hudek, PhD, je vedeckým pracovníkom Oddelenia dejín vied a techniky na Historickom ústave Slovenskej akadémie vied. Zaoberá sa dejinami slovenskej historiografie v 20. storočí.